

KRZYSZTOF MIKULSKI
(Toruń)

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW WSI W PRUSACH KRÓLEWSKICH W XVI-XVIII WIEKU

W swoim referacie chciałbym zająć się uszeregowaniem źródeł do dziejów wsi w Prusach Królewskich z XVI - XVIII w., które dotychczas wydano, oraz wskazać na możliwości dalszych edycji. Zaraz na początku zaznaczyć trzeba, że liczba wydawnictw źródłowych z tej problematyki jest znacząca - były one też przed laty omówione podczas podobnej konferencji naukowej¹. Wiele wysuniętych wówczas postulatów edytorskich do dzisiaj czeka na realizację. Uwagi niniejsze dotyczyć będą źródeł do dziejów wsi w Prusach Królewskich z pominięciem biskupstwa warmińskiego.

1. Stan wydawnictw do dziejów wsi

Omówienie wydawnictw źródłowych dotyczących dziejów wsi w czasach nowożytnych, dla precyzyjności opisu, podzielić musimy na kilka grup typologicznych. Rozpocząć wypada od najstarszych chronologicznie, bo dominujących w średniowieczu, źródeł typu dokumentowego. Ich olbrzymia liczebność w czasach nowożytnych spowodowała powstanie ksiąg urzędowych (ksiąg wpisów), do których wpisywano treść wychodzących z danej kancelarii dokumentów lub też oblatowano na życzenie petenta dokument wydany przez inną kancelarię. Olbrzymia liczba dokumentów wydawanych np. przez kancelarię królewską doprowadziła z czasem do pojawienia się ksiąg, do których wpisywano tylko rejestry².

Wydawnictwa źródłowe zawierające treść przywilejów osadniczych czy też zbliżonych pod względem formy kontraktów są bardzo liczne, i stąd bardzo trudne do zewidencjonowania. Ze względu na bogactwo zgromadzonych dokumentów i ich rejestrowanie, zawierających informacje dotyczące dziejów wsi pomorskiej, wymienić można kilka przykładowych wydawnictw. Do najważniejszych, i to nie tylko dla obszaru Prus Królewskich, należą sumariusze Metryki Koronnej

¹ S. Cackowski, *Konferencja w sprawie wydawnictw źródłowych do dziejów Pomorza*, Zap. Hist., t. 23: 1957, z. 4, s. 135 - 144.

² Przykładem może być seria tzw. sygillat Metryki Koronnej.

doprowadzone do śmierci Zygmunta Augusta³, które zawierają ogromny materiał źródłowy, szczególnie dla stosunków własnościowych na wsi (potwierdzenia przywilejów dla szlachty) i zarządzania królewszczyznami (nominacje dla starostów i dzierżawców). Spośród wydawnictw zawierających pełną treść dokumentów wyróżnić należy: kodeks dyplomatyczny biskupstwa chełmińskiego⁴ oraz zbiór dokumentów wydanych przez starostów człuchowskich⁵. Dość liczne przywileje i kontrakty osadnicze opublikowane zostały w wydanych przez starszą historiografię niemiecką monografiach poszczególnych regionów Prus Zachodnich. Spośród tych monografii szczególną solidnością i liczbą załączonych w aneksach dokumentów wyróżniają się prace H.Maerckera dotyczące okolic Świecia⁶ i Torunia⁷.

Kolejne typy wydawnictw źródłowych do dziejów wsi są już „bardziej policzalne”. Spośród źródeł podatkowych wydano dotychczas rejestry łąnowego z 1570 r.⁸, rejestr poboru z 1648 r.⁹, wreszcie taryfę podatkową z 1682 r.¹⁰

Liczniesze są opublikowane lustracje królewszczyzn z obszaru Prus Królewskich. Wydano dotychczas lustracje z 1565 r.¹¹, 1570¹², 1624¹³, 1664 r.¹⁴

Najlichnieszą grupę wydawnictw źródłowych stanowią inwentarze dóbr, zarówno królewskich, jak i kościelnych. Spośród inwentarzy królewszczyzn ogłoszono dotychczas drukiem materiały dotyczące starostw bytowskiego i

³ *Matricularum Regni Poloniae summaria*, t. I-V, cz. 1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905 - 1919; t. V, cz. 2, wyd. J. Sawicki, Warszawa 1961.

⁴ *Urkundenbuch des Bisthum Culm*, bearb. C. P. Woelky, Bd. I, II, Danzig 1885 - 1887.

⁵ *Documenta capitaneatus Slochoviensis (1471-1770)*, ed. P. Panske, Fontes TNT, t. 28, Toruń 1935.

⁶ H. Maercker, *Eine polnische Starostei und ein preussischer Landrathskreis. Geschichte des Schwetzer Kreises 1466 - 1873*, Zeitschrift des Westpreussisches Geschichtsvereins, H. 17 - 19, Danzig 1896.

⁷ H. Maercker, *Geschichte der ländlichen Ortschaften und der drei kleineren Städte des Kreises Thorn*, Danzig 1899-1900, Bd. I-II.

⁸ *Źródła dziejowe*, t. 23: *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 12: *Prusy Królewskie*, wyd. I. T. Baranowski, Warszawa 1911.

⁹ *Registr poboru podwoynego dn. 25 III 1648 w Malborku.. uchwalonego*, wyd. W. Kętrzyński, Roczniki TPN Poznańskiego, t. 6, Poznań 1871.

¹⁰ *Taryfy podatkowe ziem pruskich z 1682 r.*, wyd. S. Kętrzyński, Fontes TNT, t. 5, Toruń 1901.

¹¹ *Lustracja woj. malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. Hossowski, Gdańsk 1961; *Lustracja woj. pomorskiego 1565*, wyd. S. Hossowski, Gdańsk 1961.

¹² *Lustracja woj. malborskiego i chełmińskiego 1570*, wyd. S. Hossowski, Gdańsk 1962.

¹³ *Lustracja województw Prus Królewskich 1642*, wyd. S. Hossowski, Gdańsk 1967.

¹⁴ *Opis królewszczyzn w woj. chełmińskim, malborskim i pomorskim w 1664 r.*, wyd. J. Paczkowski, Fontes TNT, t. 32, Toruń 1938.

łęborskiego¹⁵, człuchowskiego¹⁶, grudziądzkiego¹⁷, puckiego i kościerskiego¹⁸ oraz skarszewskiego¹⁹. Warto zaznaczyć, że w wydawnictwach tych obok samych inwentarzy zamieszczono też inne typy źródeł, jak chociażby rejestry dochodów (starostwo grudziądzkie) czy też kontrakty osadnicze i inne dokumenty regulujące stosunki wewnętrzne (starostwo puckie i kościerskie). Najbogatsze informacje zawierają inwentarze i inne materiały do dziejów ekonomii malborskiej²⁰.

Światło dzienne ujrzało też kilka tomów inwentarzy dóbr bogatych instytucji kościelnych, takich jak biskupstwo włocławskie²¹, chełmińskie²², kapituła chełmińska²³ i opactwo pelplińskie²⁴.

Kolejnym działem omawianych wydawnictw źródłowych są wizytacje kościelne, zawierające bardzo szeroką gamę informacji źródłowych, przydatnych w badaniach nad różnymi zagadnieniami z zakresu dziejów gospodarczych i społecznych, ale także historii sztuki, obyczajów, prawa, Kościoła itd. Wydano

¹⁵ *Inwentarze starostwa bytowskiego i lęborskiego z XVII i XVIII w.*, wyd. G. L a b u d a, Fontes TNT, t. 46, Toruń 1954.

¹⁶ *Inwentarz starostwa człuchowskiego z 1748 r.*, wyd. K. K o ś c i ń s k i, Roczniki TNT, t. 11: 1904, s. 184 - 245.

¹⁷ *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z r. 1603 oraz rejestr dochodów z lat 1601 - 1603*, wyd. S. C a c k o w s k i, Grudziądz 1965; *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z 1739 r.*, wyd. A. W o l n i k o w s k i, Grudziądz 1963.

¹⁸ *Inwentarze starostw puckiego i kościerskiego z XVII w.*, wyd. G. L a b u d a, Fontes TNT, t. 39, Toruń 1954.

¹⁹ *Inwentarz starostwa skarszewskiego z 1737 r.*, wyd. H. K r u p a, Rocznik Gdański, t. 15 - 16: 1956 - 1957, s. 461 - 468.

²⁰ *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. I, wyd. W. H e j n o s z, Fontes TNT, t. 45, Toruń 1959; t. II, wyd. W. H e j n o s z, J. G r o n o w s k i, Fontes TNT, t. 48, Toruń 1950; t. III, wyd. W. H e j n o s z, J. G r o n o w s k i, Fontes TNT, Toruń 1963; t. IV, wyd. W. H e j n o s z, J. W a l u s z e w s k a, Fontes TNT, t. 58, Toruń 1967; t. V, wyd. W. H e j n o s z, Fontes TNT, t. 62, Toruń 1971.

²¹ *Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z 1534 r.*, wyd. B. U l a n o w s k i, Archiwum Komisji Historycznej AU, t. 10: 1916; *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z 1582 r.*, wyd. L. Ż y t k o w i c z, Fontes TNT, t. 37, Toruń 1953; *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z 1598 r.*, wyd. L. Ż y t k o w i c z, Fontes TNT, t. 36, Toruń 1950; *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Ż y t k o w i c z, Fontes TNT, t. 38, Toruń 1957.

²² *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z 1614*, wyd. A. M a ń k o w s k i, Fontes TNT, t. 22, Toruń 1927; *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z lat 1646 i 1676*, wyd. R. M i e n i c k i, Fontes TNT, t. 40, Toruń 1955; *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z lat 1723 - 1747*, wyd. R. M i e n i c k i, Fontes TNT, t. 42, Toruń 1956; *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z 1759 r.*, wyd. R. M i e n i c k i, Fontes TNT, t. 47, Toruń 1959.

²³ *Inwentarze dóbr kapituły katedralnej chełmińskiej z XVII i XVIII w.*, wyd. A. M a ń k o w s k i, Fontes TNT, t. 23, Toruń 1928.

²⁴ *Inwentarz opackich dóbr pogutkowskich z 1624 r.*, wyd. W. O d y n i e c, Rocznik Gdański, t. 23: 1973, s. 127 - 138.

dotąd wizytacje dóbr arcybiskupstwa i kapituły gnieźnieńskiej z początku XVI w.²⁵, archidiaconatu pomorskiego z końca XVI w.²⁶, archidiaconatu kamieńskiego z 2 połowy XVII w.²⁷, biskupstwa chełmińskiego z 1647 i 1667-1672 r.²⁸ Zbliżony charakter ma tom poświęcony źródłom do stosunków kościelnych w dekanacie bytowskim i lęborskim wraz z drobnymi wypisami z obszernego zbioru przeora kartuskiego Georga Schwengla²⁹.

Ostatnim wreszcie typem publikacji źródłowych, na które należy zwrócić uwagę, są materiały do dziejów prawa wiejskiego. Chodzi tu przede wszystkim o wszelkiego rodzaju wilkierze dla dóbr wiejskich, skargi poddanych itp. Źródła te ukazywały się sporadycznie w czasopismach historycznych i poza wydawnictwem opracowanym przez S.Kutrzebę i A.Mańkowskiego, które zawiera też cenne materiały dla Prus Królewskich³⁰, nie zostały wydane w znaczniejszych zbiorach³¹.

Podsumowując powyższe uwagi dotyczące stanu wydawnictw źródłowych do dziejów wsi podkreślić należy wyraźny związek między zainteresowaniami badawczymi historyków i opracowywanymi przez nich źródłami, aczkolwiek odstępstwa od tej reguły były znaczące - za efekt zamierzonego z góry przedsięwzięcia wydawniczego należy uznać przede wszystkim cykl lustracji królewszczyzn, źródeł do dziejów ekonomii malborskiej i inwentarzy dóbr biskupich. Warto też zaznaczyć, że nie wszystkie publikacje spełniają wymogi stawiane współcześnie wydawnictwom źródłowym. Dotyczy to szczególnie edycji najwcześniejszych, pochodzących z końca XIX i początku XX w. Szczególnie

²⁵ *Visitationes honorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Cracoviae 1920.

²⁶ *Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae Episcopo facta*, wyd. S. Kujot, Fontes TNT, t. 1 - 3, Toruń 1897 - 1899.

²⁷ *Monumenta vetustiora ad archidiaconatum Camenensem pertinentia*, ed. P. Panske, Fontes TNT, t. 11 - 15, Toruń 1907 - 1911.

²⁸ *Visitationes ecclesiarum dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo anno 1647 factae*, ed. A. Pobłocki, Fontes TNT, t. 4, Toruń 1900; *Visitationes Episcopatus Culmensis Andrea Olszowski episcopo a. 1667 - 1672 factae*, ed. B. Czaplą, Fontes TNT, t. 6 - 10, Toruń 1902 - 1906.

²⁹ *Ad historiam ecclesiasticam Pomeraniae apparatus pauper... collectus... a G. Schwengel*, Fontes TNT, t. 16 - 19, Toruń 1912 - 1915.

³⁰ *Polskie ustawy wiejskie XV - XVIII w.*, wyd. S. Kutrzeba, A. Mańkowski, Archiwum Komisji Prawnej PAU, t. 11, Kraków 1938.

³¹ Spośród dość licznych, ale rozproszonych wydawnictw tego typu wymienić można: *Trzy wilkierze wiejskie*, wyd. S. Kujot, Fontes TNT, t. 5, Toruń 1901; *Dwa przywileje emfiteutyczne biskupa Gembickiego dla Holendrów z 1602 r.*, wyd. A. Mańkowski, Zapiski TNT, t. 10: 1935 - 1937; *Wilkiery wsi Świerkocin z 1638*, wyd. K. Koranyi, Zapiski TNT, t. 19: 1953; *Ustawa dla wsi dziedzicznych Edwarda Rüdigerera, rajcy gdańskiego z II poł. XVII w.*, wyd. S. Hoszowski, Zap. Hist., t. 28: 1963; *Skarga wsi Mszano w dobrach biskupstwa chełmińskiego na ucisk feudalny z 1762*, wyd. S. Cackowski, Zap. Hist., t. 22: 1956.

rażące błędy edytorskie, a także merytoryczne, zawiera wydany przez I.T. Baranowskiego tom rejestrów łąnowych z 1570 r. Na jego niedoskonałości wskazywano już w literaturze³², ukazały się też uzupełnienia M. Biskupa, dotyczące pominiętych wsi z terenu woj. chełmińskiego³³. Zakres jednak błędów wykracza daleko poza poczynione już sprostowania i wymaga właściwie reedycji źródła, bardzo ważnego dla poznania dziejów Prus Królewskich w 2. połowie XVI w. Podstawą do tego przedsięwzięcia mogą być zachowane szczęśliwie w AGAD w Warszawie rekognicje podatkowe, które pozwalają na weryfikację licznych usterek źródła i uzupełnienie występujących w nim luk.

2. Możliwości wydawnicze

Mimo sygnalizowanej już znacznej liczby wydawnictw źródłowych do dziejów wsi nie wyczerpują one oczywiście dalszych możliwości edytorskich. Do najważniejszych zadań w tym zakresie należy zakończenie już rozpoczętych cykli wydawniczych, przede wszystkim wydanie ostatniej już, ale za to najbogatszej w treść, lustracji królewskich Prus z 1765 r.³⁴

Spośród źródeł podatkowych najcenniejsze informacje do dziejów wsi zawiera nie drukowany rejestr podatku pogłównego wraz ze szczególnie cennymi, zachowanymi tylko dla części woj. pomorskiego, tzw. popisami księżymi³⁵. Materiały te przynoszą bardzo obszerne informacje o strukturze społecznej ludności wiejskiej i małych miast Prus Królewskich, o strukturze majątkowej tej prowincji, w pewnym sensie o składzie rodziny szlacheckiej i chłopskiej, liczebności czeladzi itp.

Bardzo pożyteczne wydaje się też podjęcie na nowo edycji wizytacji kościelnych z terenu Prus Królewskich. Źródła te zawierają informacje znacznie wykraczające poza zakres tematu tego wystąpienia, co już wyżej sygnalizowano. W Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie zachowało się wiele tomów tych bezcennych, ale mało wykorzystywanych w badaniach historycznych, źródeł. Dla archidiaconatu pomorskiego zachowały się wizytacje z lat: 1686-1687,

³² K. G ó r s k i, *Pomorze w dobie wojny trzynastoletniej*, Poznań 1932, s. 283.

³³ M. B i s k u p, *Rejestry poborowe województwa chełmińskiego z r. 1570/71*, *Zap. Hist.*, t. 20: 1955, s. 305 - 328.

³⁴ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dz. XLVI, t. 36 - 39: Lustracje starostw województwa pomorskiego z 1765 r.; t. 40: Lustracja królewskich Prus województwa chełmińskiego z 1765 r.; t. 41: Lustracja królewskich Prus województwa malborskiego z 1765 r.

³⁵ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dz. I, t. 52, k. 2 - 372: rejestry pogłównego z 1662 r. (Prusy Królewskie); t. 147: rejestry pogłównego woj. pomorskiego z 1662 r. (tzw. popisy księżę).

1701-1702, 1710-1711, 1728, 1745-1746, 1765-1766 i 1780-1782³⁶. Obszerne informacje zawierające m.in. dokładne szacunki zaludnienia poszczególnych osiedli z rozbiorem na katolików, protestantów i żydów, szerokie opisy kościołów, przechowywanych w nich sprzętów liturgicznych, dochodów parafii itd., zawiera wizytacja z lat 1780-1782. Dla biskupstwa chełmińskiego zachowały się wizytacje z lat: 1698 (Visitatio Potocki), 1724-1730 (Visitatio Kretkowski), 1743 (Visitatio Załuski), 1749 (Visitatio Leski), 1785-1794 (Visitatio Hohenzollern)³⁷, wreszcie dla archidiaconatu kamieńskiego, obejmującego południowo-zachodnią część dawnego woj. pomorskiego, pozostają w rękopisach wizytacje z lat 1695 i 1744³⁸. Podjęcie jednak tak ogromnego przedsięwzięcia wydawniczego wymagałoby zaangażowania znacznej liczby badaczy i uzyskania poważnych środków finansowych.

Na marginesie niejako swego wystąpienia chciałbym też wspomnieć o nowych możliwościach technicznych w zakresie udostępniania źródeł, jakie stwarza zastosowanie techniki komputerowej. Zastosowanie jej przy samym opracowywaniu źródeł do druku nie wymaga już reklamy, gdyż weszło do powszechnego użytku. Wydaje się, iż ze względów oszczędnościowych możliwe byłoby rozpowszechnianie wydawnictw źródłowych na dyskietkach, bez konieczności druku w postaci książkowej.

W referacie tym nie zostały oczywiście wyczerpane wszystkie wątki podjętego tematu, zarówno przy prezentacji już osiągniętego stanu wydawnictw źródłowych, jak też szczególnie w przypadku propozycji dalszych edycji. Zgłoszone postulaty mają charakter subiektywny, wynikający z zainteresowań badawczych autora.

³⁶ Archiwum Diecezji Pelplińskiej (ADP), Dział Gedanensia, nr 20 a - b (1686 - 7), 24 - 25 (1701 - 02), 26 (1710 - 11), 40 (1728), 55b - 56 (1745 - 46), 60 - 63 a - b (1765 - 66), 68 - 72 (1780 - 82).

³⁷ ADP, Dział Culmensia et Pomerania, nr 30, 32 - 33 (1698), 38 (1724 - 30), 50 (1743), 54 (1749), 68 - 72 (1785 - 1794).

³⁸ ADP, Dział Kamenensia, nr 15 (1695) i 16 (1744).